

Darvai TiborPTE, BTK, „Oktatás és Társadalom”
Neveléstudományi Doktori Iskola

***A Tanító* című neveléstudományi folyóirat ikonográfiai vizsgálata. 1963, 1970**

A tanulmány A Tanító című neveléstudományi folyóirat cikkeit és fényképeit vizsgálja. Ez utóbbit a neveléstudományban kevésbé ismert metodológiával, az ikonológia/ikonográfia egyik lehetséges módszerével. A kutatás a fényképek és szövegek által kirajzolódó mintázatok elemzéséhez alap- és melléktematikák rendszerét alkotja meg.

Kutatásunk a magyar neveléstudományi sajtó egy szegmensének egy meghatározott időintervallumban történő empirikus feltárását célozza meg. Ehhez forrásul *A Tanító munkája*, majd a folyóirat névváltozását (1) követően *A Tanító* című képes pedagógiai periodikát választottuk, az 1960-as évek lapszámait, azon belül is a periodika megalakuló évét, 1963-at, illetve az évtized utolsó évét, 1970-et.

A folyóirat mennyiségi empirikus feltárása kiterjedt a szöveges és a fényképi (2) közleményekre is. A szakperiodika fényképeinek vizsgálata az ikonológia/ikonográfia módszerével lett feldolgozva (Géczi és Darvai, 2010a; Mietzner és Pilarczyk, 2008, 2010). Jelen kutatási metodológia a magyar neveléstudomány új törekvései közé tartozik, mely módszertan egyre szélesebb körben válik felhasználhatóvá (Kéri, 2003, 2009; Géczi, 2010; Mikonya, 2006).

A mennyiségi feltárás után azt vizsgáltuk meg, hogy mely standard (kép)elemek és mintázatok azonosíthatóak a folyóirat fényképi és szövegi anyagában. Milyen változások mennek végbe, ha mennek, a szocialista pedagógia gyermekábrázolásában a vilásképi szempontból homogénnek ítélt időszakban? A szövegi és fényképi világ között milyen kapcsolat van, mennyire harmonizál egymással, illetve harmonizál-e?

Hipotézisünk szerint az eltérő műfajú közleményekben és a szakperiodika vizuális megjelenítésében alap- és melléktematikák jelennek meg, melyek a periodika célkitűzéseiből, illetve a szocialista rendszerből fakadnak. Az alaptermatikák – a cikkek és a fényképek esetében is – az oktatás-nevelés alrendszeréhez kapcsolható tartalmakat jelenítenek meg, míg a melléktematikák a pedagógikum körébe kevésbé tartozóakat, de abba inkorporálhatóakat.

Metodológia

Mitchell, amikor a szövegvilág átalakulása kapcsán a 'képi fordulat'-ot bejelenti, a képek korábban kellően nem méltányolt sajátosságairól is tesz megállapításokat. A képekben a továbbiakban nem az a fontos, ami a mindenek fölötti hatalommal ellátott szónyelvi eljárásokkal is megragadható, hanem azok a jellemzők, amelyeket komplexebben reprezentál (Mitchell, 1997). A társadalomtudományok ugyan gyorsan érzékelték az új tudomány és metodológia jelentőségét (Schiffler és Winkeler, 1991; Wunsche, 1991), de a neveléstudomány viszonylag későn ismeri fel az ikonológia-ikonográfia használatának lehetőségét (Pilarczyk és Mietzner, 2010), s ehhez képest e módszer felé még kevésbé mutattak érdeklődést a hazai kutatók (Kéri, 2003; 2009; Géczi, 2008, 2010; Géczi és

Darvai, 2010b; *Mikonya*, 2006). Az a vizuális antropológia, amelyé tágult a kezdeti kultúra- és képtudomány, mára a neveléstudomány, s azon belül a művelődéstörténet részeként értelmezhető neveléstörténet számára is segítséget ígér, amennyiben a képeket mint forrásokat mélyebb kutatásba bevonhatóakká formázza át. Az utóbbi évtizedben a hazai neveléstörténeti kutatási módszerek gazdagodását eredményezte, hogy a kutatók – Kéri Katalin, Mikonya György, Pukánszky Béla, Szabolcs Éva és mások – egyre bátrabban nyúltak az ikonológia-ikonográfia módszeréhez.

Mi magunk a vizsgálataink során a pedagógiai terekben képileg rögzített kultúrát igyekszünk leírni. Ehhez a hazai neveléstudományi szaksajtó azon részét tekintjük át, amelyben a képi ábrázolásnak, s azon belül a sajtófotónak is szerep jut – mégpedig a szocializmus világgképéhez szorosan kötődő szocialista pedagógia korszakában (*Géczi*, 2010).

A képanyagból feltáruló szocialista világgképre utaló sajátosságok azonosítását a folyóirat közleményeinek elemzése révén is elvégeztük.

A kiadvány általános jellemzése

A módszertani karakterű folyóirat 1954-ben alakul meg, amikor a *Köznevelés* mellékleteként, *Alsótagozati oktatás és nevelés kérdései* címmel megkezdődik kiadása. Az *Alsótagozati oktatás és nevelés kérdései* mellékletre *A Tanító munkája* jogelődjeként többször hivatkoznak a kézikönyvek, s maga az önállóan először 1963 augusztusában megjelenő *A Tanító munkája* is ezt a folytonosságot hangsúlyozza.

Az 1954-es és az 1963-as „lapalapítás” is az oktatási reformokhoz kapcsolódik. Az *Előterjesztés az Oktatásügyi Minisztérium Kollégiuma részére az 1953–54. tanév értékeléséről* című oktatáspolitikai dokumentum 7. javaslata előírja, hogy „Az alsótagozati oktató-nevelői munka problémáiról és az alsó tagozati tanterv kérdéseinek ismertetésére, megvitatására a Köznevelés mellékleteként havonta rendszeres tájékoztatót kell kiadni” (*Kardos és Kornidesz*, 1990, 53. o.). Az oktatáspolitikai jelenlétet, kontrollt jól mutatja az a tény is, hogy a melléklet első cikkét Kiss Gyula miniszterhelyettes írta *Együttes erővel* címmel (*Kiss*, 1954, I.). A lap *A Tanító* címen 1968-tól kerül kiadásra. *A Tanító munkája*, majd *A Tanító* is egy évben 11 alkalommal jelent meg 29 oldalon. Minden évfolyam júniusi-júliusi lapja összevont nyári szám.

A folyóirat szerkesztőbizottságának első elnöke Kálmán György, aki 1968 szeptemberre és 1976 októberre között töltött be ezt a posztot. 1953-tól a Minisztertanács Hivatal Közoktatásügyi összekötője, 1956-tól miniszteri főosztályvezető, 1968-tól pedig az Oktatási Minisztérium általános iskolai főosztályának vezetője (*Báthory és Falus*, 1997). 1981. januártól májusig Munkácsy Gyuláné az elnök, aki ekkor a Művelődésügyi Minisztérium főosztályvezető-helyettese, korábban 1972–1978 között iskolaigazgató a Kavicsos Általános Iskolában, Újpalotán. 1987-től 1990 augusztusáig Kelemen Elemér lesz a harmadik személy, aki a szerkesztőbizottság elnökeként funkcionál. Kelemen Elemér főiskolai tanár, 1983-tól főigazgatóhelyettes az OPKM-ban, 1984-től 1989-ig a Művelődési Minisztérium miniszterhelyettese, majd 1989-től főigazgató (*Báthory és Falus*, 1997). A hiányzó időintervallumokban a lap impresszumából hiányzik a „szerkesztőbizottság elnöke” kitétel.

A felelős szerkesztői poszt betöltői: Szabó Ödönné (1963. augusztus-1974. szeptember) és Kerényi Jánosné (1974. október-1991. április). 1960-ig az *Alsótagozati oktatás és nevelés kérdéseinek* szerkesztői posztra utalás nem található az impresszumban. 1960-tól az *Alsótagozati oktatás és nevelés kérdéseinek* Szabó Ödönné lesz a szerkesztője. 1954-től 1962-ig Jóború Magda a *Köznevelés*, azaz a befogadó lap felelős szerkesztője.

A képszerkesztői posztot a folyóirat megalakulási évétől – 1963 – Cs. Horváth Tibor töltötte be az 1973-as év 6–7. számáig. Ezt követően a képszerkesztői titulus nem szerepel a folyóirat impresszumában.

A lap mindvégig az alsó tagozat nevelőinek szakmai-módszertani folyóirataként határozza meg önmagát. Kiadója mindvégig az oktatásügyért éppen felelős minisztérium. Megjelenése folyamatos. A szerkesztőségek fontosnak találják, hogy szerephez jussanak az oktatáspolitikai tájékoztatásban, a szakmai képzésben, illetve önképzésben, s közleményeinek legnagyobb száma a metodikai kérdéseket jeleníti meg. Az olvasók (tanítók, tagozatért felelős iskolavezetők) ötletforrásként használják, olyan kiadványnak tekintik, amelyből a pedagógiai gyakorlatuk kap támogatást. Példányszáma alapján működése alatt mindvégig vezető szerepű kiadvány, e szerepkörét támogatja a szerkesztőségek által konzekvensen képviselt gyermekközponitú szemlélet is.

Laptematika

Az 1963-as év cikkeinek elemzése

1963-ban az 1961. évi III. törvény végrehajtása és az 1962-es Nevelési Terv kerül az önállóvá váló kiadvány centrumába. Ezt hangsúlyozza az a tény is, hogy ezen év meghatározó rovatai a *A Nevelési terv végrehajtása* és *A Tanmenet végrehajtása* című rovatok. Az írások azt fejtik ki, hogy az egyes tantárgyak esetében milyen módon lehet megvalósítani a két oktatáspolitikai dokumentumban leírtakat. Itt olyan jelentős személyek jelentették meg írásaikat, mint Tihanyi Andor és Speiser Márton. Tihanyi (1963), aki ekkor az OPI tanszékvezetője, írásában az oktatómunka tervezése és az új tanterv kapcsolódási pontjairól számol be, Speiser Márton (1963) nyugalmazott tanszékvezető az írás tárgyban végbemenő tantervi változásokat elemzi.

A következő jelentős rovat a *Munkánk műhelyéből*, mely mindig az oktatás-nevelés módszertani kérdéseivel foglalkozik, s tartalmi szempontból ez adja ki a periodika legjelentősebb részét. A módszertani írások sokszor ideológiai tónussal is rendelkeznek.

Az 1963-as tanévtől jelenik meg a környezetismeret tantárgy az általános iskolák tantervében, erre reflektál az *Új tantárgyunk: A környezetismeret* című rovat. A következő jelentősebb rovat a *Kisdobosvezetőőknek* című, mely az ideológiai/mozgalmi nevelés kérdéskörével foglalkozik.

Úgy tűnik, hogy az 1963-as év írásai három témakör köré csoportosulnak, ezek az oktatáspolitikai döntések végrehajtásának kérdései (Nevelési terv, 1961. évi III. törvény), az oktatás-nevelés módszertani kérdései, valamint az ideológiai-mozgalmi nevelés csomópontja. A negyedik tematikus problematika az új tantárgy, a környezetismeret tanításával kapcsolatos kérdések köré rendeződik. Ezek szerint – ebben az évben – a lap 'háromdimenziós' szerkesztési elvű, mert foglalkozik oktatáspolitikai, módszertani és világnézeti-ideológiai-mozgalmi kérdésekkel, valamint kibővül egy melléktematikával is.

Az 1970-es év cikkeinek elemzése

Az 1970-es évben is a terjedelmileg legjelentősebb rovat a *A munkánk műhelyéből* című, mely ekkor is a metodológiai kérdésekkel foglalkozik, csakúgy, mint az 1963-as évben. Erre az évre jellemző speciális rovat az *Iskolára előkészítés*, mely a *Tanító* 1969. évi szeptemberi számában indult és 1970 májusáig tartott. Ezen írások elsősorban intézményes keretek – óvoda, iskola – között vélik megoldhatónak a gyermekek minél zökkenőmentesebb iskolába kerülésének problémáját. A szövegek csak ezt a dimenziót találják a probléma megoldásának. Viszont a szülők szerepéről, illetve az általuk nyújtható segítség lehetőségéről az írások egyáltalán nem reflektálnak. Vagyis az iskolai szo-

cializáció problémáját az írások szerzői csakis pedagógusok, óvónők, pszichológusok segítségével látják megvalósíthatónak.

Ebben az évben szintén megjelenik a *Kisdobosvezetőknek* rovat, mely a kisdobos korú gyermekek világnézeti, ideológiai nevelésével foglalkozik.

Oktatáspolitikai szempontból ezen év legjelentősebb eseménye az V. Nevelésügyi Kongresszus, mely ugyancsak hangsúlyos elemként jelenik meg a folyóirat cikkei között (*Gledura, 1970; Petró, 1970; Rehák, 1970.*) Az V. Nevelésügyi Kongresszus annyira jelentős esemény volt, hogy beharangozása már az 1968-as áprilisi számban megtörtént (*V. Nevelésügyi Kongresszus, 1968*). A Kongresszust a Pedagógusok Szakszervezete, a Művelődésügyi Minisztérium, a Magyar Pedagógiai Társaság és a Kommunista Ifjúsági Szövetség hirdette meg. A konferenciát szervező szervezetek nevéből is jól látható, hogy a szakmai és az ifjúsági szervezetek felett ott örködött a politika alrendszere a Művelődésügyi Minisztérium képében. A konferencia ideológiai háttere a felszabadulás 25. évfordulója. A résztvevők feladata a segítségnyújtás és ajánlások készítése „a nevelésügygel foglalkozó állami és társadalmi szervek számára” (*V. Nevelésügyi..., 1968*).

Az 1970-es évre jellemző, hogy megjelennek a „pszichológizáló”, pszichológiai témájú cikkek is. A pszichológiai témát megjelenítő szerzők többsége pedagógiai végzettséggel rendelkezik. Ugyanakkor Réti László személyében pszichológiai képesítéssel rendelkező személy is publikál, akinek 5 írásai is megjelenik. Ezzel az 1970-es év egyik legtöbbet publikáló szerzőjévé válik (*Réti, 1970a, 1970b, 1970c, 1970d, 1970e*). Réti első írása az 1968-as év szeptemberi számában jelenik meg (*Réti, 1968*). Megállapítható, hogy a folyóirat cikkírói között a pedagógus szakma mellett megjelenik a pszichológusi is. A pszichológusi szerep előfordulása a későbbiekben – ’70-es, ’80-as évek – tovább erősödik.

Elmondható, hogy a periodika szerkesztési elvében megjelenő hármasság – oktatáspolitikai, módszertan, ideológiai nevelés/oktatás – jellemző az 1970-es évre is, nemcsak az 1963-asra. Ezen szerkesztési elvben jelennek meg az új kérdések, a korszerű matematikaoktatás, a továbbképzés, az önképzés, vagy régi problémák térnek vissza, például a szocialista embertípus formálása. Valamint megjelenik melléktematikaként az *Iskolára előkészítés* című rovat.

A sajtófotók sajátosságai

A kiadvány dokumentatív karakterű felvételei esetében a kutatás során áttekintettük az egyedi képek és a sorozatképek kedveltségének változását az időben. A sorozatképek (3) szerepe egyfajta képi hangsúlyok kitételében volt: bizonyos centrális kérdések hangsúlyozását, elbeszélések kiemelését látták el.

1. táblázat. Egyedi és sorozatképek aránya a sajtófotókon.

	Fényképek száma (db)	Egyedi képek (%)	Sorozatképek (%)
1963	82	45,2	54,8
1970	98	69,4	30,6

Az általunk vizsgált években jelentősen megváltozik a képtípusok aránya. Míg a kezdő, 1963-as évben a sorozatképek jelentek meg döntő arányban a periodika hasábjain, addig 1970-re ez a tendencia megfordult, és az egyedi képek kerültek túlsúlyba. Ez az adat különösen azért figyelemfelkeltő, mert a két vizsgált évben a folyóirat szerkesztésében nem történt változás, a szerkesztője – Szabó Ödönné – és képszerkesztője – Cs. Horváth Tibor – személye sem változott. Az egyedi képek növekedése és a sorozatképek csökkenése leginkább a leggyakoribb cselekvésben: a tanórai cselekvésben mutatható ki. (4) Vagyis míg 1963-ban inkább szekvenciaként, fokozatosan, időbeli sorrendben mutat-

ták be a tanulás folyamatát, addig 1970-ben az időbeli fokozatosság háttérbe szorult, és az egyedi, a pillanatképek ábrázolják inkább a tanulás metódusát. Ezek szerint a folyamatjelleg, a tanítás, oktatás részletes bemutatása visszaszorult. Ennek oka lehet az, hogy míg az 1963-as év fényképei az új nevelési tervet, az oktatási törvényt mutatták be, addigra a fényképek ezen funkciója 1970-re háttérbe szorult. Hiszen már több, mint egy fél évtized telt el az 1963-as évtől, és a szerkesztők joggal feltételezzék, hogy a tanítók már jól és alaposan ismerik az évtized elején megalkotott oktatáspolitikai dokumentumokat. Ebből következhetően az oktatási aktusok ábrázolásában eltekinthettek a pontról pontra történő szekvenciális bemutatástól.

1. kép. Petrovics László, MTI Foto. Cím nélkül. A tanító munkája, 1963. I. évf. 5. sz. 27. Típikus sorozatkép 1963-ból. A szekvencia osztályteremben tartandó testnevelésóráról számol be. A sajtófotók lineárisan mutatják be a tantermi padok között is elvégezhető testi gyakorlatokat.

2. táblázat. Életkorok megjelenése a sajtófotókon (5)

	Óvodáskorú(ak) (%)	Iskoláskorú(ak) (%)	Felnőtt(ek) (%)	Iskoláskorú(ak) és felnőtt(ek) (%)	Nem megállapít- ható (%)
1963	0,0	65,9	11,0	23,2	0,0
1970	1,0	61,2	17,3	18,4	2,0

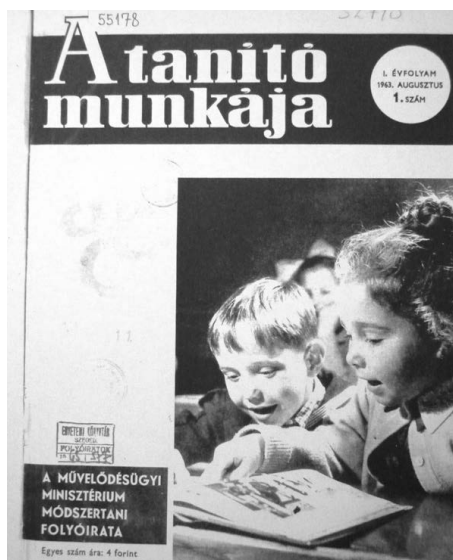
A kérdéses lapévfolyamokban legnagyobb arányban az iskoláskorúak jelennek meg, mindkét évben 60 százalék felett. A második legjelentősebb kategória az iskoláskorú(ak) és felnőtt(ek), mely fényképek általában a diákokat a tanár személyével együtt ábrázolják. A felnőtt önmagában kevésszer áll.

Óvodáskorú gyermek a legtrikább esetben kerül ábrázolásra, ami érthető is lehetne, hiszen a folyóirat az alsótagozatos tanítók lapja, és így a 6–10 évig terjedő korosztály tanításának bemutatására törekszik. Ugyanakkor ellentmondásos ez a kép, mert az 1970-es évben a periodika egyik legjelentősebb rovata az *Iskolára előkészítés*, melyben a cikkírók egy jelentős része (Berkó, 1970; Lovász, 1970) amellet érvel, hogy az előkészítésnek már az óvodában el kell kezdődnie. Viszont a szövegek ezen egysége nem jelenik meg a fényképeken. Ebben az esetben diszkrépancia található a szövegek és a fényképek között. A fényképek nem erősítik, illusztrálják a textust, mintha attól függetlenül léteznének. Ez a tény visszavezethető arra a harcra, amelynek kérdése akörül forgott, hogy kié is az óvoda: az óvónőké vagy a tanítónőké (lásd: az óvoda „iskolásítása”, Montessori-hagyományokon nevelkedett óvodai vezetőgárda vs. poroszos didaktikai és nevelési elvek őrzői) (Szalai, 1985). Valamint felmerülhet az a lehetőség is – a szöveg és a fényképek ellentmondása kapcsán –, hogy a cikkek csak ’szólamokat’ jelentettek, így a fényképek hiánya, illetve ellentmondása az, mely rávilágított, leleplezte az írások ’közhelyességét’.

Megállapítható, hogy a vizsgált lapévfolyamokra az jellemző, hogy inkább a diákokat, mint a tanárokat ábrázolják. A képek fókuszpontjába a gyermek, azaz a diák kerül. E jelenség nem magyar sajátosság (vesd össze: *Pilarczyk és Mietzner*, 2010).

2. kép. Szerző és cím nélkül. *A Tanító*, 1970. VIII. évf. 3. sz. 8. Iskoláskorú – alsótagozatos – diákok olvasnak. A kislány jobb kezének gyűrűsujján gyűrű látható. Ékszer csak elvétve jelenik meg a tanulókon.

3. kép. Patkó Klára felvétele. MTI Foto. Cím nélkül. *A tanító munkája*, I. évf. I. sz. borító. A periodika első számának borítója. A címlapon diákok (fiú-lány) együtt tanulnak. Mindketten érdeklődőek és boldogok.

3. táblázat. A gyermek neme a sajtófotókon.

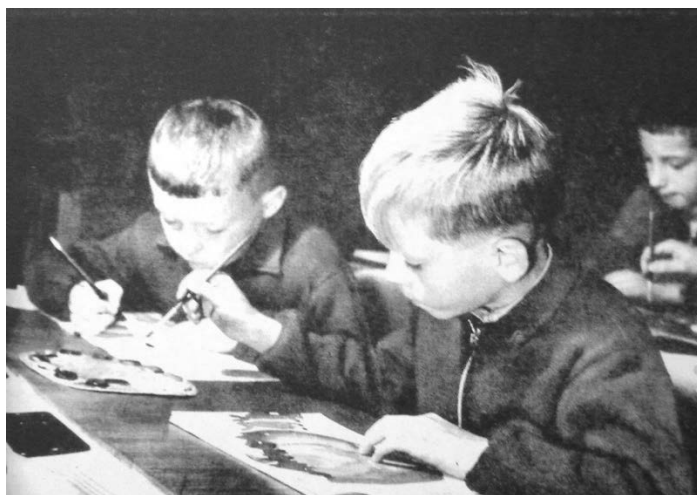
	<i>Fiú(k) (%)</i>	<i>Lány(ok) (%)</i>	<i>Fiú(k) és lány(ok) (%)</i>	<i>Nem megállapítható (%)</i>
1963	18,9	8,1	63,5	9,5
1970	23,8	10,0	51,2	15,0

A vizsgált két évben a fényképek túlnyomó többségén mindig a fiú és lány gyermek együtt jelenik meg. Ennek oka az 1961. évi III. törvény, mely előírja a koedukációt az általános iskolákban. Míg azonban a fényképeken megjelenik az iskolai koedukáció, addig a cikkek egyáltalán nem reflektálnak ezen kérdéskörre – sem 1963-ban, sem 1970-ben.

Az 1970-es év fényképeinél bizonytalansági tényező, hogy a 'nem megállapítható' kategória igen jelentős – 15 százalék. Ez a kapott értékeket finomíthatja. Ennek ellenére, úgy tűnik, megállapítható az a tény, hogy az egyedül ábrázolt diák neme: fiú. Vagyis, ha a periodika az ideáltipikus tanulót akarja bemutatni, akkor nagy valószínűség szerint inkább fiú tanulót fog ábrázolni, mint lány tanulót.

4. táblázat. Gyermeki szerepek megjelenése a sajtófotókon.

	<i>Iskolai diák (%)</i>	<i>Gyermek (%)</i>	<i>Mozgalmár (%)</i>	<i>Egyéb</i>	<i>Nem megállapítható (%)</i>
1963	71,6	23,0	4,1	1,4	0,0
1970	62,5	26,2	6,2	0,0	5,0

4. kép. Fényes Tamás felvétele. MTI Foto. Cím nélkül. A tanító munkája, 1963. I. évf. 4. sz. 11. A sajtófotó a leggyakoribban ábrázolt gyermeki szerepet, az iskolai diák szerepét mutatja be. A tanulók nem viselnek iskolaköpenyt.

A sajtófotókon a gyermek leginkább mint 'iskolai diák' jelenik meg, ami jól reflektál a folyóirat oktatási-nevelési funkciójára. A második legjelentősebb szerep maga a 'gyermek' szerep. Ekkor a gyermek „szabadon”, mindenfajta kötöttségektől mentesen jelenik meg a fényképeken. Ilyenkor nem kerül semmilyen intézmény – például iskola – befolyása, fennhatósága alá, hanem önmaga jelenik meg, mintegy önmagát képviselve, „szerepek nélkül”. A harmadik kategória a 'mozgalmár' attribútumait öleli fel, ami alig több mint 2 százalékot emelkedett az 1970-es évben, az előző 1963-as évhez képest. A

'mozgalmár' szerep viszonylagos kismértékű emelkedése meglepőnek mondható, hiszen az 1963-as oktatási törvény 1965-os korrekciója kimondja, hogy erősíteni kell az ifjúsági szervezetek – kisdobos, úttörő – kapcsolatát az iskola intézményével. Ezt támasztja alá a korrekció alábbi részlete: „A tananyag nevelési lehetőségeinek kihasználásával, az ifjúsági szervezetek nevelőmunkájának tudatosabbá tételével, valamint egyéb nevelési tényezők tervszerű bekapcsolásával minden iskolatípusban hatékonyabbá kell tenni az ifjúság szocialista nevelését.” (Kardos és Kornidesz, 1990, 510. o.)

5. táblázat. A felnőttek neme a sajtófotókon.

	Férfi(ak) (%)	Nő(k) (%)	Férfi(ak) és nő(k) (%)	Nem megállapítható (%)
1963	20,0	63,3	16,7	0,0
1970	39,0	36,6	17,1	7,3

Ha az ország népességi arányát hasonlítjuk össze a vizsgált években a periodikában megjelent arányokkal, akkor elmondható, hogy az 1963-as évben a nő(k) felülreprezentáltak a férfiakhoz képest. Hiszen a Központi Statisztikai Hivatal 1963. január 1-i adat szerint a lakosság 48,3 százaléka volt férfi és 51,7 százaléka nő (*Statisztikai Évkönyv*, 1962). A statisztikai évkönyv és a periodika közötti igen jelentős distinkciót az magyarázza, hogy a fényképek többsége tanítót és azon belül is női tanítónőt ábrázol. A tanító(nő)k ábrázolása pedig egyértelműen következik a periodika célkitűzéseiből.

Ugyanakkor a népességet tekintve a nők enyhe többsége 1970-re is megmarad: 48,5 százalék, illetve 51,5 százalék (*Statisztikai Évkönyv*, 1971). Ez a tendencia viszont nem jelenik meg a sajtófotókon. Ennek oka, hogy az 1970-es év fényképei között megemelkedik a katonákat ábrázoló fényképek száma, aminek háttérben az áll, hogy ekkor ünnepelte az ország és így a periodika is a felszabadulás 25 éves évfordulóját. Ez pedig a háborús tematikájú képek emelkedésével járt, amelyek mindig férfiakat ábrázolnak.

Ezen adatokból úgy tűnik, hogy a fényképek nem minden esetben tükrözik a (társadalmi) valóságot. Bár ezen statisztikai adatok nem feltétlenül kellene, hogy relevánsak legyenek, hiszen a periodika nem az egész szociális valóság reprezentálására törekszik, hanem annak egy kisebb részére, az általános iskolai rendszer bemutatására. Ezért a fényképek és a társadalmi realitások kapcsolatának egy jobb kifejező eszköze lehet, ha a tanítók és tanítónők arányát vetjük össze a valósággal és a sajtófotókon megjelenőkkel.

5. kép. Szerző, cím nélkül. A Tanító, 1970. VIII. évf. 11. sz. Ha felnőttet – tanító(nő)t – ábrázol a fénykép, akkor legtöbbször gyermekkel együtt kerül bemutatásra. A fényképen a tanítónő kezét a diák vállára helyezi, vezeti a kezét. Ugyanakkor látható, hogy a gyermek számára túl magas az iskolai tábla. Ez a fénykép beállított voltára utalhat.

6. táblázat. Tanító(k) és tanítónő(k) a sajtófotókon.

	Tanító(k)	Tanítónő(k)	Tanító(k) és tanítónő(k)
1963	5,6	66,7	27,8
1970	13,3	86,7	0,0

A vizsgált években egyértelműen az a tendencia rajzolódik ki a sajtófotókon, hogy a tipikus általános iskolai tanító neme: nő. Vagyis, ha a periodika az ideáltipikus alsótagozatos tanítót akarja megjeleníteni, akkor túlnyomó többségében tanítónőt fog ábrázolni. Tehát a fényképeken egyértelműen a női tanítók dominálnak – még akkor is, ha az 1963-as évben a 'tanítók és tanítónők' együttes jelenléte közel 28 százalék. A Központi Statisztikai Hivatal adatai szerint 1963-ban az általános iskolai tanárok, tanítók 63,9 százaléka, 1970-ben már 71,2 százaléka nő. A fényképek a tanítónői többséget jól reprezentálják, viszont a valóságoshoz képest mindkét évben a tanítónők megjelenési aránya jóval meghaladja – különösen az 1970-es év – a statisztikai adatokat.

Ezen kérdéskörben – tanítók, tanítónők megjelenési aránya – megállapítható, hogy a társadalmi tendencia iránya jól kirajzolódik a fényképeken, viszont a mértéke, számossága túlzó módon jelenik meg. Úgy tűnik, mintha a sajtófotók felnagyítanák a társadalmi viszonyok valóságos helyzetét, nem pedig pontosan tükröznék azokat.

6. kép. Molnár Edit felvétele. MTI Fotó. Cím nélkül. *A Tanító*, 1970. VIII. évf. 9. sz. 19. Tanítónő diákjai között. A pedagógushoz nem kapcsolódik semmilyen tanári attribútum (tanári köpeny, pálca). A tanító(nő) inkább segítőként jelenik meg a fényképek legnagyobb részén, nem pedig mint az iskolai hierarchiát reprezentáló személy.

7. táblázat. A felnőtt szerepek a sajtófotókon.

	Tanító	Szülő	Közéleti személy	Ideológiai nevelő/ mozgalmár	Fegyveres erő tagja (katona/ rendőr)	Nem megállapítható
1963	60,0	3,3	0,0	10,0	10,0	16,7
1970	36,6	2,4	14,6	2,4	26,8	16,1

A lap profiljának megfelelően a leggyakoribb felnőtt szerep a 'tanítói'. A 'közéleti személy' kategória is jelentős emelkedést mutat, ezek a képek politikusokat, írókat, költőket ábrázolnak – viszont ez kevéssé egységes csoport, így a változások kevéssé rajzolódhatnak ki. Az a homogén csoport – az előzővel ellentétben –, amely a legjelentősebb mértékben emelkedett, a 'fegyveres erők' tagjai közül került ki, azon belül is a 'katonák'

köréből. Az 1970-es évben a 'katonai' szerep volt az a melléktematika, amely megjelent az oktatás és nevelés alaptermatikája mellett, aminek oka a felszabadulás 25 éves évfordulójának ünneplésével magyarázható. Az adatokat valamilyen mértékben módosíthatja a 'nem megállapítható' kategória, de valószínűleg a kirajzolódó tendenciákat kevésbé.

7. kép. Szerző ismeretlen. Április 4., felszabadulásunk ünnepe. A Tanító, 1970. VIII. évf. 3. sz. 17. Katonai szerepet bemutató fényképek, mely felnőtti szerep az 1970-es év melléktematikája. Több sajtófotó ábrázol együtt katonákat és boldog gyermekeket.

8. táblázat. A sajtófotókon szereplő öltözékek aránya.

	Iskolai köpeny (%)	Tanári köpeny (%)	Mozgalmi egyenruha (%)	Egyéni viselet (%)	Öltöny (%)	Egyéb (%)
1963	30,9	0,0	4,9	81,8	1,8	12,7
1970	28,6	4,1	15,3	58,2	8,2	18,4

Megjegyzés: Egy-egy fényképen többféle öltözet is előfordulhat. A táblázat magába foglalja a gyermeki és felnőtti viseletet is.

A viseletek arányát tekintve, a gyermekeket és a felnőtteket egyaránt vizsgálva megállapítható, hogy mindvégig az 'egyéni viselet' az, mely dominál a sajtófotókon, még akkor is, ha az 1970-es évben közel 24 százalékos visszaesés tapasztalható az 1963-as évhez képest. Míg az egyéni viselet jelenléte csökkent, addig a mozgalmi egyenruha – kisdobosegyenruha – megjelenése fokozatosan nőtt. Ennek egyik magyarázata lehet a már szintén említett

1965-ös törvényi korrekció, mely előírja az ifjúsági szervezetek és az iskola szorosabb összefonódását, illetve a felszabadulás ünneplésének 25 évfordulója.

A második legjelentősebb kategória az 'iskolai köpeny', mely mindig közel 30 százaléknál mozog. Felvetődik a kérdés, hogy viszonylag miért ilyen alacsony az iskolai köpeny jelenléte a túlnyomó többségében iskolai történet ábrázoló képeken. Lehetséges, hogy a fényképek a bevett szokást, a közhangulatot rögzítették, vagyis a nem, illetve kevésbé viselést? Vagy a szabályok el nem fogadását és ilyen módon való üzenetközvetítést a politikai szférával? Ez utóbbi lehetőség kizárható, mert a folyóirat szerkesztőbizottsága a vezető (oktatás)politikusok és oktatási szakemberek közül került ki. Ilyen esetekben segíthetne a megjelent írások vizsgálata, de az iskolaköpeny viselete – vagy nem viselete – nem jelent meg kérdésként.

Az 'öltöny' kategória vizsgálata azért is különösen fontos, mert az öltöny mindig a politikusok viselete, ezt a társadalmi szférát (re)prezentálja. Ebben az esetben jelentős emelkedést mutat, ami azt jelenti, hogy egyre nagyobb számban jelennek meg a politika alrendszeréhez kapcsolódó személyek, ami szintén a 25 éves évfordulóval van kapcsolatban, illetve az V. Nevelésügyi Kongresszust ábrázoló fényképekkel, melyek jelentős számban ábrázolnak politikusokat.

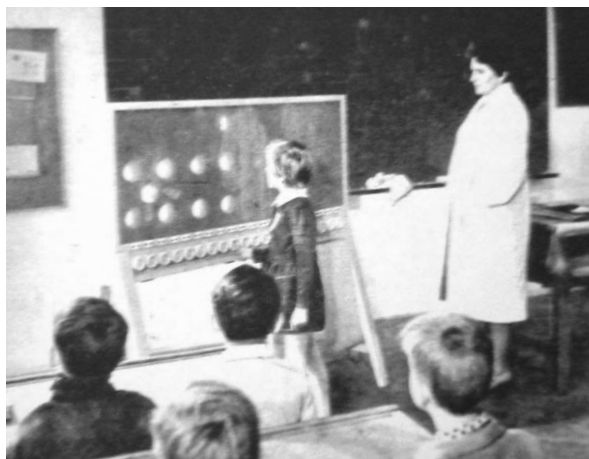
8. kép. Lónyai Miklós felvétele. MTI Foto. Érdekes Játék. A Tanító, 1970. VIII. évf. 12. sz. borító. Gyermek a leggyakoribb öltözetben, egyéni viseletben.

9. táblázat. Tanári szimbólumok a sajtófotókon (6)

	Tanári szimbólum (%)
1963	2,4
1970	4,1

A tanári szimbólumok megjelenését tekintve megállapítható, hogy alig jelennek meg a folyóirat fényképein. Tehát sem köpeny, sem pálca, ami a tanítót szimbolizálhatná.

A tanárhoz kötött tanárszimbólumok hagyományosan a tanítást és a tanító személyét is jelképezik. A tanári szimbólumok valamennyiéről elmondható, hogy viselője pedagógiai szerepének jellemzője, s nem személyisége individuális tartalmát jelzi. A tanári szimbólumok kis száma alapján arra utal, hogy a tanító nem szorul rá semmilyen attribútumra, mely az ő szerepét segítene megerősíteni, a tanári szerep betöltésére elegendő a felnőtt lét antropológiája, biológiája.

9. kép. Bojár Sándor felvétele. MTI Foto. Cím nélkül. A tanító munkája, 1963. I. évf. 4. sz. 26. Ritka kép, a tanítónő tanári köpenyt visel. A sajtófotó iskolai kísérletet ábrázol, elektromos számkép- géphasználatban. A fényképen a 9-es számmal ismerkedik az osztály.

10. táblázat. Ideológiai szimbólumok (7) és azon belül a kisdobosegyenruha és kisdobos nyakkendő jelenléte a sajtófotókon.

	Ideológiai szimbólumok (%)	Kisdobosegyenruha (%)	Kisdobosnyakkendő (%)
1963	20,7	4,9	15,9
1970	35,7	15,3	11,2

Az ideológiai szimbólumok a vizsgált két évfolyamban mindig megjelennek a fényképeken. Ezek közül leggyakoribbak a kisdobosegyenruha és a kisdobosnyakkendő, melyek a mozgalmi élethez, az ideológiai neveléshez kapcsolható tárgyi elemek. Ezt a jelenséget támasztja alá az is, hogy az öltözékeket bemutató táblázatban a mozgalmi élethez kapcsolható viseletek aránya emelkedett közel 10 százalékot, mely változás itt is megjelenik.

Az ideológiai szimbólumok jelentős emelkedésének számát magyarázhatja az 1961. évi III. törvény 1965-ös korrekciója, mely az elkövetkezendő időszakban prioritásnak tekinti az ifjúsági szervezetek és az iskola világának összekapcsolódását. Viszont ez az emelkedés nem járt együtt a 'mozgalmár' szerep növekedésével (4., 7. táblázat).

11. táblázat. Milyen cselekvés látható a sajtófotókon?

	Tanulás (%)	Játék (%)	Kulturális esemény (%)	Politikai esemény (%)	Ünnep (%)	Egyéb (%)	Nem megállapítható (%)
1963	59,8	11,0	11,0	0,0	0,0	14,6	0,0
1970	46,9	17,3	3,1	6,1	3,1	14,3	9,2

10. kép. Fehérváry Ferenc felvétele. Cím nélkül. MTI Foto. A Tanító, 1970. VIII. évf. 5. sz. 8. Kisdobosavatás. A fényképek tanulsága szerint az ideológiai szimbólumok leginkább az emberi testet veszik birtokukba, nem pedig a cselekvés helyszínét (tanterem, utca, stb.).

A vizsgált lapévfolyam fényképei legnagyobb számban tanórai cselekvést mutatnak be. Ez a jelenség mintegy természetesen következik a periodika pedagógiai jellegéből. Ugyanakkor a felvételeken az iskoláztatás által hangsúlyozott közösségi cselekvések is megjelennek (ünnepségek, politikai események, stb.)

Mindkét évben viszonylag magasnak mondható az 'egyéb', illetve a 'nem megállapítható' kategóriák jelenléte. Ezen fotók egy része hétköznapi cselekvéseket ábrázol, például: a gyermekek egymással beszélgetnek, vagy éppen elhagyják az iskolát. A mindennapi cselekvések ezen kategóriája az 1963-as évre jellemző inkább. Az 1970-es évben megnő a katonákat és háborút ábrázoló cselekvések száma – ez szintén a felszabadulás 25 éves évfordulójával magyarázható. Ez okozza a háborús tematikájú és katonákat ábrázoló képek nagy számát.

11. kép. Forrai Mária felvétele. Szüts Pali bácsi a munkafogásokat szemlélteti. A tanító munkája, 1963. I. évf. 5. sz. 24. Tanítónők továbbképzésen. Nemesak a diákok, hanem a pedagógusok oktatásáról is beszámolnak a fényképek.

Következtetések

A Tanító fényképei elsősorban iskoláskorú és azon belül is alsó tagozatos korú gyermekeket ábrázolnak tanórai cselekvés közben. A legjelentősebb gyermeki szerepek az iskolai diák, a gyermek és a mozgalmár. Ezek a szerepek megtalálhatóak a szövegekben is. Megállapítható továbbá, hogy az ideáltipikus tanuló a fiú tanuló *A Tanító* esetében.

A felnőtt szerepek közül a sajtófotókon a tanítói szerep a domináns, azon belül is a tanítónő. Ugyanakkor a pedagógus a fényképek tanúsága szerint nem rendelkezik tanári szimbólumokkal – tanári köpeny, pálca. Emellett megjelenik a közéleti személy, az ideológiai nevelő és a katonai szerep is. Érdekes, hogy szülői szerep kevésbé kerül ábrázolásra a fényképeken, de ugyanez elmondható a cikkekről is.

A sajtófotók és a társadalmi valóság viszonyát figyelve megállapítható, hogy a fényképek igyekeznek a valós társadalmi képet ábrázolni, de olykor egyes jelenségek – például a tanítónők felülreprezentálása az 1970-es évben a statisztikai adatokhoz képest – felnagyítva kerülnek elének.

A sajtófotók és a cikkek kapcsolatáról megállapítható, hogy a fényképek nem minden esetben kerülnek összhangba a periodika szövegeivel. Ez a distinkció leginkább az 1970-es év *Iskolára előkészítés* rovatában látható, ahol is a cikkek szövegeiben periodikusan visszatér az óvoda munkájára történő hivatkozás, de mindez nem jelenik meg a fényképeken.

Ugyanakkor a fényképi információk képesek árnyalni, kiegészíteni a szöveg által nyújtottakat. Hiszen csak a sajtófotók elemzésből derül ki, hogy ebben a korszakban a tipikus tanító neme nő, mert a folyóirat szövegei a tanár nemére nem térnek ki. Ugyanez elmondható a tanuló, a diák neméről is. A cikkek nem fókuszálnak a diák nemére, csak a fényképek.

A nemek kérdéskörében – gyermek, felnőtt – a szövegek inkább a hasonlóságok eltüntetésére törekednek, míg a fényképek azok, amelyek láthatóvá teszik a szövegek által nem megállapítható különbségeket. Ebben az esetben a szövegek az egységesítés felé mozdulnak el, míg a fényképek ezzel ellentétes irányban hatnak.

Egyelőre nem tisztázott, hogy mi az oka a fényképek és az írott szöveg közti különbségeknek. Az egyértelműen megállapítható, hogy *A Tanító* szerkesztőségében a vizsgált időintervallumban nem történt változás, így a képszerkesztő személyében sem. A változások okai lehetnek szociológiai, pszichológiai, pedagógiai, aktuálpolitikai, oktatáspolitikai, technikai vagy egyéb okok.

Az oktatáspolitikai döntések jelentős mértékben befolyásolják nemcsak a periodika cikkeit, hanem a sajtófotók témáit is. Az 1961. évi III. törvény, az 1962-es Nevelési terv és az 1965-ös korrekció döntései is megjelennek a fényképeken. Az 1961-es és 1962-es döntések leginkább a sorozatképek nagy számában jelennek meg, mivel a periodika igyekezett az új módszereket, a tanítás-tanulás időbeli mozzanataiban is bemutatni, ehhez pedig a szekvenciák alkalmasabbak, mint az egyedi képek. Az 1965-ös korrekció hatása leginkább az ideológiai szimbólumok emelkedéséhez, azon belül is az ifjúsági szervezethez kapcsolható szimbólum: a kisdobosegyenruha megjelenésének növekedéséhez járulhatott hozzá. Hogy ezen utóbbi állítás tényleg ok-okozati viszonyban van egymással, ahhoz szükséges más évfolyamok vizsgálata is.

Összegzés

A vizsgált években a periodika cikkeiben és fényképeiben megjelennek alaptermatikák és melléktematikák is.

A szövegek alaptermatikája állandó a vizsgált években. Ez az alaptermatika az oktatáspolitikai, a metodológiai és a mozgalmi/ideológiai nevelés hármasságával írható le. Az

1963-as évben melléktematikaként definiálható az új tantárgy, a környezetismeret bevezetéséről referáló cikkek, míg az 1970-es év melléktematikája az *Iskolára előkészítés* rovat írásai.

A fényképek esetében az 1963-as évben alaptermatikaként az oktatás-nevelés, az ideológiai/mozgalmi nevelés, az oktatáspolitikai és azon belül is a nevelési terv végrehajtása jelenik meg. Melléktematika kevéssé tűnik elő – ez következhet abból is, hogy ez a folyóirat első éve, emiatt profilja még nem kiforrott. Az 1970-es év alaptermatikája meg egyezik az 1963-as évvel, emellett megjelenik az aktuálpolitika hatására melléktematikaként a katonák, a fegyveres erők jelenléte.

Úgy tűnik, hogy az alaptermatika jelenléte permanens a szövegeken és a fényképen is. Ugyanakkor melléktematikaként más és más jelenik meg a piktúrán és a textuson. A további kutatások egyik kérdése lehet az, hogy a melléktematikák miért nem egyszerre jelennek meg a fényképeken és a szövegeken, illetve vannak-e olyan évfolyamok, ahol az alap- és melléktematikák egybeesnek.

A későbbi vizsgálódások tárgyának egyik iránya az is lehet, hogy mennyire változnak, az alap- és melléktematikák a periodika más éveiben, az írásokban és a fényképeken. Ha létrejönnek változások, akkor milyen hatásra történnek? Politikai, oktatáspolitikai, szakmai, vagy egyéb?

Jegyzet

(1) A periodika névváltozása az 1968. januári számban történt. A szerkesztők indoklása szerint a névváltozás oka a folyóirat címének egyszerűsítése.

(2) A periodika fényképei közül csak az embert (gyermek, felnőtt) ábrázoló képek lettek megvizsgálva, például az üres iskolaudvart ábrázoló fényképek nem. Ez a „szűkítés” azt jelenti, hogy a folyóirat fényképeinek több, mint 90 százaléka lett elemezve.

(3) „Szekvenciának vagy képsornak nevezzük a nyomtatásban megjelent, egymás után elrendezett, az események kronologikus sorrendjét a tördelésben is tiszteletben tartó, azonos témájú, de változó tartalmú, egymással összefüggésbe hozott, viszonyrendszereket alkotó fényképeket.” (*Szilágyi*, 1999, 138. o.)

(4) 1963-ban a tanórai cselekvést ábrázoló képeken belül az egyedi képek aránya 44,9 százalék, 1970-ben már 87,0 százalékra ugrik.

(5) Jelen táblázatban a következőképpen kerültek az életkorok kiszámításra. Különböző életkor/esetszám. Például: iskoláskorúak száma osztva esetszámmal. Ez 1960-ban: az iskoláskorúak száma = $54/0,82=65,9$ Minden későbbi esetben is ez a módszer lett felhasználva.

(6) A következő tanári szimbólumok lettek megvizsgálva: tanári köpeny, pálca, osztálykönyv.

(7) A következő ideológiai szimbólumok megjelenése lett megvizsgálva: ideológusok képei, vörös csillag, zászló, idézet, szobor/emlékmű, kisdobos/úttörő egyenruha és nyakkendő és egyéb.

Irodalom

Báthory Zoltán és Falus Iván (1997, szerk.): *Pedagógiai lexikon*. Keraban Kiadó, Budapest.

Berkó Gézáné (1970): Kár, hogy az iskolában nincs folytatása! *A Tanító*, 8. 3. sz. 3–4.

Géczi János (2008): Ikonológia-ikonográfia mint a történeti pedagógia segédtudománya. In: Pukánszky Béla (szerk.): *A neveléstörténet-írás új útjai*. Gondolat Kiadó, Budapest. 180–193.

Géczi János (2010): *Sajtó, kép neveléstörténet*. Iskolakultúra, Veszprém–Budapest.

Géczi János és Darvai Tibor (2010a): *A Tanító c. folyóirat képeinek minőségi ikonográfiai vizsgálata*. Előadás. VIII. Pedagógiai Értékelési Konferencia. Szeged, 2010. április 17.

Géczi János és Darvai Tibor (2010b): A gyermek képe az 1960–1980-as évek magyar nevelésügyi szakajtójában. *Új Pedagógiai Szemle*, 20. 3–4. sz. 201–238.

Gledura Lajos (1970): Továbbképzés és önképzés. (V. Nevelésügyi Kongresszus). *A Tanító*, 8. 5. sz. 9–10.

Kéri Katalin (2003): Gyermekkép Magyarországon az 1950-es évek első felében. In: Pukánszky Béla (szerk.): *Két évszázad gyermekei*. Eötvös József Könyvkiadó, Budapest. 229–245.

Kéri Katalin (2009): Hervasztó jelen, virágzó jövő. Gyermekábrázolás a Nők Lapja címlapjain az 1950-es években. In: Szabolcs Éva (szerk.): *Iffjúkorok*,

- gyermekvilágok. II. Eötvös József Könyvkiadó, Budapest. 111–166.
- Kiss Gyula (1954): Együttes erővel. *Köznevelés*, **10**. 17. sz. Az alsótagozati oktatás-nevelés kérdései. Melléklet. I.
- Szalai Júlia (1985): Mire kell az óvoda és kinek? In: Koncz Katalin (szerk.): *Nők és férfiak. Hiedelmek, tények*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 196–212.
- Koncz Katalin (1987): *Nők a munkaerőpiacon*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Lovász Imréné (1970): Építsünk jobban az óvoda munkájára! *A Tanító*, **8**. 1. sz. 10–11.
- Mikonya György (2006): Pedagógiai életképek az 1945 utáni magyar nevelés történetéből. In: Szabolcs Éva (szerk.): *Pedagógia és politika a XX. század második felében Magyarországon*. Eötvös József Könyvkiadó, Budapest. 54–114.
- Mitchell, W. J. T. (1997): Der Pictorial Turn. In: Kravagna, Ch. (szerk.): *Privileg Blick. Kritik der visuellen Kultur*. Berlin, 15–40.
- Mietzner, U. és Pilarczyk, U. (2008): Bilder als Quellen in der erziehungshistorischen Forschung. In: Pukánszky Béla (szerk.): *A neveléstörténet-írás új útjai*. Gondolat Kiadó, Budapest. 194–213.
- Petró András (1970): Az V. Neveléstügyi Kongresszus után. *A Tanító*, **8**. 11. sz. 1–2.
- Pilarczyk, U. és Mietzner, U. (2010): A képtudomány módszerei a neveléstudományi és társadalomtudományi kutatásban. *Iskolakultúra*, **20**. 5–6. sz. Melléklet. 3–20.
- Rehák Ferenc (1970): Kongresszusi beszámoló. *A Tanító*, **8**. 10. sz. 1–3.
- Réti László (1968): Iskolaképesség, iskolaérettség. *A Tanító*, **6**. 9. sz. 3–5.
- Réti László (1970a): A megkülönböztető felfogó képesség. *A Tanító*, **8**. 9. sz. 9–13.
- Réti László (1970b): A tér- és formafelfogás fejlesztése. *A Tanító*, **8**. 10. sz. 11–13.
- Réti László (1970c): Az emlékezeti tevékenység fejlesztése. *A Tanító*, **8**. 11. 13–16
- Réti László (1970d): A fogalomképzés és beszédfejlesztés. *A Tanító*, **8**. 12. 6–9.
- Réti László (1970e): „Iskolára előkészítő és speciális pedagógiai szekció”. *A Tanító*, **8**. 12. 9.
- Schiffler, H. és Winkeler, R. (1991): *Bilderwelten der Erziehung. Die Schule im Bild des 19. Jahrhunderts*. Weinheim–München.
- Tihanyi Andor (1963): Az oktatómunka tervezése és az új tanterv. *A tanító munkája*, **1**. 1. sz. 6–8.
- Speiser Márton (1963): Írás. *A tanító munkája*, **1**. 1. sz. 11–12.
- Statisztikai Évkönyv 1962. (1963) Statisztikai Kiadó Vállalat, Budapest.
- Statisztikai Évkönyv 1970. (1971) Statisztikai Kiadó Vállalat, Budapest.
- Szalai Júlia (1985): Mire kell az óvoda és kinek? In: Koncz Katalin (szerk.): *Nők és férfiak. Hiedelmek, tények*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 196–212.
- Szilágyi Gábor (1999): *Elemi képtan elemei*. Magyar Filmintézet, Budapest.
- Wünsche, K. (1991): Das Wissen im Bild. Zur Ikonographie des Pädagogischen. *Zeitschrift für Pädagogik*, **27**. sz. 273–290.
- V. Neveléstügyi Kongresszus. (1968) *A Tanító*. **6**. 4. sz. 2.